УДК 811.512.145

Р.Г. Ханнанов

ХӘЗЕРГЕ ЗАМАН СҮЗ СӘНГАТЕНДӘ ӘДӘБИ ТЕЛ НОРМАЛАРЫ: ГРАММАТИК БАШЛАНГЫЧ ҺӘМ ПРОБЛЕМАЛАР

В статье рассматриваются актуальные вопросы языка художественных произведений современных авторов, делаются выводы о часто допускаемых грамматических, стилистических и фактологических ошибках, определяются способы решения данной проблемы.

Ключевые слова: литературный язык; грамматические нормы татарского языка; значение (ценность) слова; литературный стиль; литературное редактирование и корректировка.

The article deals with topical issues of the language of works of art by modern authors, draws conclusions about frequently made grammatical, stylistic and factual mistakes and determines ways to solve this problem.

Keywords: literary language; grammatical norms of the Tatar language; the meaning (value) of the word; literary style; literary editing and proofreading.

Тел – тере организм. Ул һәрвакыт үсештә, үзгәрештә, хәрәкәттә. Матур әдәбият – телнең көзгесе. Без ничек сөйләшсәк, әсәрләрдәге геройлар да шулай сөйләшә. Әдәбият халыкның, милләтнең тормышын чагылдыра. Халык: «Хәрәкәттә – бәрәкәт», – ди. Туган телнең саулыгы, иминлеге милләтнең сәламәтлегенә бәйле. Милләт кай тарафка, ни рәвешле хәрәкәт итсә, үсешне дә шул яктан көтәргә кирәк. Төп максат – үсешкә илтә торган бурычларны дөрес билгеләү.

Теоремалар дәлиллисе юк. Халык язучысы Марсель Галиев тел организмында барган процессны гади генә аңлата: *Үз байлыгыннан үзе сыгылып торган тел тирәгенең эшчән тамырлары җир тирәнлегендәге чишмәләргә тоташкан да, яшәү сутын гасырлар төпкеленнән ала-ала, өскә, яктыга чөеп, һәммә яфрак-сүз кадеренә микъдарлап тараткан*[1].

Күрәбез ки, язма һәм сөйләм телебезнең сафлыгы хакында сүз йөрткәндә, *җир тирәнлегендәге чишмәләргә тоташкан эшчән тамырлар* турында онытмау зарур. Ягъни хәзинәбез бай, тиешлесен юллап ала белергә генә кирәк. Аеруча бүгенге әдәбиятны барлыкка китерүче каләм ияләренә. Кызганыч, юллау күп вакыт сарыф иткәнгәме, үзгә тел сүзләрен файдаланып юанучылар нур тизлеге белән көннән-көн арта бара.

---

[1] Мәкаләдә кулланылган барлык мисаллар «Казан утлары» журналыннан алынды. Сүзләрнең мәгънәсен аңлатканда «Татар теленең аңлатмалы сүзлеге» (3 томда. Казан: Татар. кит. нәшр., 1977, 1979, 1981) файдаланылды.

Әдәби телгә хәрәкәтчәнлек, җанлылык өстәргә теләүдәнме – сүз сәнгатенә гади сөйләм лексикасы мулдан үтеп керде. Аеруча да чит телләрдән алынган кыска, яңгыравык, «ата торган» сүзләргә баеп барабыз. Алар матур әдәбиятны да шактый чуарлый. *Тәки* (так и) сүзе инде калыплашып урнашып килә, *кәнишне, зерә, җәлке*ләр әкренләп үз урынын дәгъвалый, *патамушты, тучны, пака-пака*лар чиратка тезелгән. Заманында оялып кына «ишек шакыган» *бит* (ведь) сүзенең безнеке түгеллеген хәтерләүче дә сирәктер бүген...

Шул рәвешле, туган телнең сүзләрен читкә тибәреп, башка халыклардан «әҗәткә» кәлимәләр җыябыз. Без моңа мохтаҗмы? Бәхәсле сорау.

Утта тотылып, сандалда чүкелгәннән соң, үз телебезнең яңгырашына ягымлыланып күчкән алынма сүзләргә ихтирам, олы хөрмәт белән якын килергә чакыра М. Галиев «Рух» поэмасында. Ә без шулай итәбез дә. Әби-бабайлар, телләрен сындыра-сындыра, аларны әйтергә юкка өйрәнгәнмени?!

Бөек шагыйрь Дәрдемәнд исә заманында болай ди: *Канча*[1] *тартсаң, и мөхәррир, сүзне чит тел сибенә, / Тел ясалмас, гәр туган сүз ятмаса үз ибенә.*

Үз ибенә яткыручы, әлбәттә – халык, чөнки тел берәр сүзне син яисә мин ялгыш әйтүдән генә бозылмый. Хак хөкемне халык чыгара. Һәм... вакыт. Шулай да начар гадәт җилем кебек бик тиз ябышкан заманда сак кылану, итәк-җиңнәрне җыеп йөрү мәслихәт.

Туган телдәге үз сүзләребезне, бигрәк тә аларның мәгънәләрен тәгаенләмәү очракларының ишәюе көн кадагында тора. Әдәби әсәрләрдә каләм ияләре еш бутаган синонимик рәтләрнең берсе *дәвер, чор, заман, вакыт, чак, мәл* исемнәре белән бәйле.

«Университетта (мәктәптә, мәдрәсәдә һ.б.) уку дәверендә», дип язуны гадәткә керттек. Кешегә карата әйтелгәнен баштан ук искәртеп куйыйк. «Татар теленең аңлатмалы сүзлеге» (алга таба – Сүзлек) *дәвер* сүзен түбәндәгечә шәрехли. ***Дәвер*** *– чор, заман. Вакыт. Берәр процессның үсешендәге бер баскыч, стадия.* Күргәнебезчә, дәвер шактый зур вакыт аралыгын үз эченә сыйдыра. «Университетта уку чоры», дию дә телебезгә туры килеп бетми. *Чор* сүзе, гомумән, фигыльләр янәшәсендә кулланылмый диярлек, чөнки кешенең эш-гамәлләрен төгәл билгеләгән фигыльләр аның төсмерен тарайта: «бару чоры», «ашау чоры», «уку чоры», «эшләү чоры» дип сөйләшми татар. Сүзлектә *чор*ның биш мәгънәсе тәкъдим ителә. ***Чор*** *– 1. Нәрсә белән дә булса (мәсәлән, иҗтимагый шартлар белән) чикләнгән вакыт аралыгы, бер процесс, вакыйга барган вакыт. 2. Ниндидер күренекле вакыйгаларны үз эченә алган, үзенә нинди дә булса үзенчәлекләр хас зур вакыт аралыгы. 3. Үсешнең, берәр эшчәнлекнең бер стадиясе, аерым бер моменты. 4. Хәзерге заман, хәзерге вакыт.*

---

[1] *Канча (иск.)* – күпме, никадәр.

5. Геологик система катлауларының утырмалары барлыкка килгән вакыт аралыгы, эраның бер өлеше.

Күргәнебезчә, *дәвер* һәм *чор* сүзләре башлыча киңрәк, глобаль; тәгаен бер кешенең эш-гамәле белән генә чикләнмәгән вакыт аралыгын билгеләгәндә кулланылалар. Аларга мәгънәдәш *заман* сүзе бар. Сүзлек аны түбәндәгечә аңлата: ***Заман** – җәмгыять яшәвенең бер вакыты, чоры; вакыт.*

«Университетта укыган заманда», дип язсак, тагын кешегә мөнәсәбәте булмаган билгесезлектә яшеренеп калган борынгы чор мәгънәсе килеп чыга, әкият башламына охшаш (борын-борын заманда), еллары төгәл ачыкланмаган калып формалаша.

Ә менә «университетта укыган чакта», «университетта укыган вакытта», дисәк, кешегә карата әйтелүе белән дә, мәгънә ягыннан да дөрес яңгырый. Сүзлектә *чак*ның – ике *(1. Кеше билгеле бер урында яшәгән, булган яисә яшь аралыгына туры килгән вакыт. 2. Нинди дә булса эш-хәрәкәт башкара торган, берәр күренеш бара торган вакыт). Вакыт* сүзенең унбер мәгънәсе бирелә. Безнең очракка туры килгәннәрен генә алыйк. ***Вакыт** – 1. Нәрсәнең дә булса секундлар, минутлар, сәгатьләр, еллар, гасырлар һ.б. шундыйлар белән исәпләнә торган яшәеш арасы, дәвамлылыгы. Яшәеш дәвамлылыгын үлчәү берәмлеге. 2. Берәр эш, вакыйга барган чак. 3. Берәр эш өчен билгеләнгән срок. Билгеләнгән срокның чиге.*

Вакыт аралыгын белдергән *мәл* сүзе дә бар (сүзлектә: ***мәл** – чак, вакыт*), тик таррак мәгънәле булу сәбәпле, ул безнең очракка туры килми.

Шулай итеп, «университетта укыган чакта», «университетта укыган вакытта» дип язу мәслихәт.

Әдәби телнең сафлыгына хилафлык китерергә әзер торган күренешләр һәрвакыт уяу. Җирле сөйләшләрнең «әрсез» сүзләре, сүз формалары да әнә шундыйлардан.

Берсе, өчесе, берсесе, бусысы, ансысы, бүгенгесе, дәүрәгрәк – диалектология фәнендә кушымчаларның плеонастик (икеләштереп) ялгануы аркасында барлыкка килгән әдәби тел хаталары. Алар фәкать урта диалектның казан арты һәм бәрәңге сөйләшләренә карый. Күп кенә язучыларның, мөхәррирләрнең дә шул төбәкләрдән чыгуын исәпкә алганда, әлеге хаталарны булдырмый калырга тырышу өметсез нәтиҗәләр бирә.

«Бүген ничәсе әле ул? *Бересеме?*» «Авылдан мәрхүмә әнкәйнең *өчесен* укытып килдек». «*Бүгенгесе* көндә тормышыбыз җиңел түгел» кебек калыпларны әдәби телебездән кысрыклап чыгара алуыбыз бик шикле. Нишләп алайса «икесесе», «алтысысы» түгел, мәрхүмнәрнең «кырыгысы»н укытмыйбыз? Чөнки әдәби телдә мәсьәләнең хак чишелеше болай яңгырый: *бер+е, ике+се, өч+е, алты+сы, тугыз+ы, кырык(г)+ы.* Тартыкка беткән санга – тартым кушымчасының *-ы/-е*, сузыкка беткән санга *-сы/-се* варианты ялгана. Бутарга ярамый торган бер очрак бар: тартыкка беткән микъдар саны өченче затта тартым

белән төрләнсә, *-ысы/-есе* кушымчасы ялгана. Мисал: «Нәселгә калдырылган унөч сарыгымның ***унысы*** – ак, ***өчесе*** кара иде». Күрәбез, мәгънә гел үзгә. Әгәр бик тә «бутыйсыбыз килә» икән инде, мәсьәләнең асылын болайрак аңлатып була: «Айның утыз көне бар. Бүген безгә шуларның *өчесе* килгән, иртәгә *дүртесе* киләчәк! Шуңа күрә бүген өче түгел – *өчесе*, иртәгә дүрте түгел – *дүртесе*». Тик бу әдәби тел нормасыннан бик ерак тора һәм аның камиллегенә хилафлык китерә.

Әдәби әсәрләрдә сүзләрне урынсыз куллану очраклары белән бәйле хаталар да еш күзәтелә. Мәсәлән, *нинди* һәм *кайсы* алмашлыклары ничек аерыла? Сүзлек болай ди: ***Нинди*** *– кемнең яки нәрсәнең дә булса үзенчәлеге, сыйфаты турында сораганда кулланыла.* Мисал: «Шагыйрь яшәгән заманны күзаллап, аның кечкенә Апуштан зуп-зур Тукай дәрәҗәсенә күтәрелә алуын, бөеклеккә *нинди* фаҗигалар бәрабәренә ирешүен тирәнтен аңларга телим». *(Зиннур Мансуров);* ***Кайсы*** – күпләр арасыннан берсен белү өчен сораганда кулланыла. Мисал: «Бишегемне тирбәткәндә, әнкәй / *Кайсы* көйне икән көйләде?» *(Газинур Морат)*

Кайда һәм *кая* алмашлыклары белән дә шул ук хәл. Сүзлектә: ***Кайда*** *– кемнең яки нәрсәнең урынын белергә теләп сораганда кулланыла.* Ягъни, төгәл җирлек күздә тотыла, абстрактлыкка урын калдырмый. Мисал: «Әлү! Кызым... Азалия! Син *кайда?» (Ркаил Зәйдулла)*

Кая *– кайсы җиргә, кайсы якка.* Ягъни, төгәл урын күздә тотылмый, гомумилекне белдерә, абстракт юнәлеш-тарафны билгеләү максатында кулланыла. Мисал: «Аларның һәркайсы Рәискә, фәрештә үк булмасалар да, эш-гамәлләре, сөйләгән сүзләре, язган әйберләре белән *каядыр* биектә, күктә утыручылар булып тоела иде». *(Флүс Латыйфи)*

Күргәнебезчә, *нинди* белән *кайсы*ны, *кайда* белән *кая*ны тиешле урында куллану артык авырлык тудырмый. Инде *белән* бәйлеген куллануның бүген актуаль яңгыраган урынлы-урынсыз очракларына тукталыйк.

Сүзлектә *белән* бәйлегенең унбер мәгънәсе бар. Җиденчесе (безнең очрак) болай: ***Белән*** *– вакыт төшенчәсен биргән исемнәр янында килеп, вакыт хәле* (рәвеш) *ясый.*

Замандаш язучыларның әсәрләрендә тәүлек вакытына нисбәтле бәхәсле очраклар да күзгә еш чалына башлады*: иртә белән, кич белән, төнлә белән.*

Тәүлек вакытларына аерым-аерым тукталыйк һәм сүзлектән аларның мәгънәләрен барлыйк.

Иртә (исем) *– тәүлекнең бер өлеше, көннең беренче сәгатьләре, көннең башы.* Бу исемнән вакыт хәле (рәвеш) ике юл белән ясала: *-н* кушымчасы (суффиксы) ***(иртән*** *– иртә белән, иртәнге вакытта)* һәм *белән* бәйлеге ***(иртә белән*** *– иртән, көннең башында)* ярдәмендә.

Көн (исем) *– тәүлекнең бер өлеше, кояш чykканнан башлап, кояш батканчыга кадәрге вакыт, иртәдән кичкә кадәр булган ара.* Әлеге

исемнән вакыт хәле (рәвеш) бер генә юл белән ясала: *-дез* кушымчасы ***(көндез** – иртә белән кич арасындагы вакытта)* ярдәмендә. (Р. Әхмәтьянов төзегән этимологик сүзлектә болай диелгән: «Бу борынгы сүз «андыз», «балдыз», «кондыз» һ.б. моделендә ясалган булырга тиеш: *-дыз/-дез* морфемасының асылы әлегәчә ачыкланмаган». Ачыкланмаса да, *көндез* сүзенең тамыры *көн* булуда шик тумый.) *Көндез*гә *-ен* кушымчасы ялганып, шул ук мәгънәдәге сүз ясала – *«көндезен».*

Бер **искәрмә** бар. XX гасыр башы татар әдәбиятында *көндез* сүзе исем буларак та кулланылган. Мисал: *«Июньнең башы, ап-ачык кояшлы көннең **көндезе**». (Фатих Әмирхан)* Бу очракта: *көндез (*исем*) – иртә белән кич арасындагы вакыт.* Әмма әлеге форма инде актив түгел.

Кич (исем) – *тәүлекнең көн бетеп, төн башлануга кадәр булган вакыт арасы.* Бу исемнән вакыт хәле (рәвеш) ике юл белән ясала: *-ен* кушымчасы ***(кичен** – кич булгач, кич вакыты җиткәч)* һәм *белән* бәйлеге ***(кич белән** – кич җиткәч)* ярдәмендә.

Төн (исем) – *тәүлекнең кояш батыштан кояш чыгышка, кичтән иртә беләнгә кадәрге өлеше. Төн*нән вакыт хәле (рәвеш) бер генә юл белән ясала: *-лә* кушымчасы ***(төнлә** – төнге вакытта)* ярдәмендә.

«Көндез белән», «көндезен белән» димәгән кебек, «төнлә белән» дип сөйләү, язу да хата. Рәвешне тагын да рәвешлерәк итү нигә хаҗәт? Әле аның «иртә белән»е дә колакны сагайта. (Ә менә *таң белән* табигый яңгырый.) *Иртәнге якта, иртәнчәк* кебек сүзләребез юкмыни?!

Күрәбез ки, грамматик кагыйдә нигезендә, *белән* бәйлеге тәүлекнең ике генә (иртә, кич) вакытына нисбәтле вакыт хәле (рәвеш) ясауда катнаша.

Ясау дигәннән, әзер, мөкәммәл сүзнең «тормышы»на тыкшынып, кирәкмәгән кушымчалар өстәп, камил укылышны абындыру очраклары аз түгел. *Мөмкинчелек* – әнә шундыйлардан.

Сүзлектә *мөмкинчелек* сүзе юк! Ә ***мөмкинлек** – 1) берәр эшхәлнең булу-булмавын тәэмин итә торган хәл, шарт, җай. 2) мөмкин булу, ихтималы булу, ихтималлык,* дип шәрехләнә.

Сүз ясалышы ягыннан мантыйкка таянып фикерлик: *мөмкинлек – мөмкин* хәбәрлек сүзеннән *-лек* кушымчасы ярдәмендә ясалган исем. «Мөмкинче» кәлимәсе телдә юк. Ә *-чылык* /*-челек* кушымчасының үтәгән вазифасы үзгә бит. Ул ике генә сүз төркеменнән яңа сүзләр ясый: исемнән – исем (*кошчылык, дәүләтчелек* һ.б.), рәвештән – исем (*азчылык, түбәнчелек, кимчелек* һ.б.).

Семантик яктан янәшә булган, ләкин өчесе өч төрле модаль мәгънә төсмерен белдереп килгән, бүгенге әдәби телдә актив кулланылышта йөргән хәбәрлек сүзләребез нибары өчәү генә: *кирәк* (зарурилык / необходимость), *тиеш* (тиешлек / долженствование), *мөмкин* (мөмкинлек / возможность). «Мөмкинчелек» вариантына калган икесен куеп карыйк: «кирәкчелек», «тиешчелек». Яңгырыймы? Юк! Димәк, грамматик хата.

«Өлкән буын телне салмак олыгайтып яшәтсә, яшь буын телне санлап яшәртә. Шушы табигый бизмәннең ике яссылыгы да тигез тибрәнештә булганда гына телнең терек сулышы бөтен мөмкинлегенә киерелеп ачыла», – ди М. Галиев.

Шуңа күрә, әдәби традицияләргә тугры калып, туган телнең сафлыгын, камиллеген хәзерге заман әсәрләрендә дә сакларга омтылырга кирәк. Ата-бабаларыбыздан килгән сүз-сурәт энҗеләре XXI гасыр әдәбиятында да бар тулылыгында чагылсын, киләчәк буыннарга «терек сулышы» зәгыйфьләнмичә барып җитсен иде.

Әдәбият

Галиев М. Әсәрләр: 6 томда. 2 т. Казан: Идел-Пресс, 2011.

Дәрдемәнд. Фотоальбом / төз. Зөфәр Рәмиев, текст авт. Лирон Хәмидуллин. Казан: Татар. кит. нәшр., 2003.

Татар грамматикасы: 3 томда. 2 т. Мәскәү: ИНСАН; Казан: ФИКЕР, 2002.

Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: 3 томда. Казан: Татар. кит. нәшр., 1977, 1979, 1981.

Ханнанов Рамил Гомәр улы,
филология фәннәре кандидаты, Казан шәһәренең «Адымнар – белемгә һәм бердәмлеккә юл» полилингваль белем бирү комплексы туган тел һәм әдәбияты укытучысы